

Katarína Búšová

Profesionálna matka: Rodič alebo profesionál – 2. časť

71-75

Jaroslav Skupník

Věda, politika a badateľská hut' romidologie a romoferistiky: K počátkům, průběhu a konsekvencím výzkumu Nadace InfoRoma Monitoring situácie rómských osád na Slovensku

77-85

RECENZE

Jan Benedikt

Jak jsem četl knihu o čtení jedné knihy

87-91

Řád veřejných toalet

Píšu pro sociologii, ne pro svoji zábavu

Kateřina Nedbálková

The order of public toilets: I write for the sake of sociology, not for my own pleasure

This text frames public toilets in three conceptual strands: 1) the biological function versus the social organization of this function, 2) private and intimate activities versus public space, 3) minimal prestige and authority of the institution as a whole versus the disciplinary potential of the everyday activities taking place in public toilets. Based on the interpretation of diaries of a public toilets employee, the author analyzes public toilets as an example of the functioning of power and discipline in modern society. The author's aim is to broaden the existing research (which focuses mostly on anonymous encounters among men in public toilets) and to disclose how the institution of public toilets is structured according to age, social class, gender, ethnicity, or sexual orientation.

Keywords: public toilets; gender; power; interaction; gendered organization; homosexuality; stigma.

Úvod

Veřejné toalety jsou sociální institucí, která primárně slouží k uspokojení více méně soukromých potřeb na více méně veřejném místě. Zatímco veřejné obvykle ztotožňujeme s adjektivy jako otevřené, přístupné nebo formální; soukromé bývá charakterizováno jako kryté, chráněné a izolované. Tyto kategorie se však mohou stát relativními s ohledem na partikulární či subjektivní interpretace, které konkrétním lokacím připsují různé skupiny účastníků (Leap 1999). Stejně místo je tak pro jednoho neutrálním terénem, zatímco pro druhého představuje ohrožení nebo naopak úkryt či nalezený azyl a domov. Sociologické zkoumání se dosud v kontextu veřejných toalet zaměřovalo zejména na sociální organizaci sexuálních setkání mezi muži. Tyto aktivity představují však jen výše toho, čeho si lze na veřejných toaletách všimnout a co lze sociologicky popsat a interpretovat.

Primárním cílem této studie není představit veřejné toalety jako místo výstředních aktivit, i když některé z popisovaných jevů do této kategorie patrně spadají,

La traduction dans ce numéro de journal, publiée dans le cadre du programme d'aide à la publication F. X. Salda, bénéficie du soutien de Culturesfrance – opérateur du Ministère français des affaires étrangères et européennes et du Ministère de la culture et de la communication, de l'Ambassade de France en République tchèque et de l'Institut français de Prague.

Průklad v tomto čísle vychází s laskavou pomocí Culturesfrance – agentury francouzského Ministerstva zahraničních a evropských věcí a francouzského Ministerstva kultury a komunikace, Velvyslanectví Francouzské republiky v České republice a Francouzského institutu v Praze v rámci podpůrného programu F. X. Salda.

nejedná se však ani o postihnutí utilitárnosti či vykreslení neutrální povahy tohoto místa. O co tedy v následujícím textu půjde? Veřejné toalety budou prezentovány jako sociální pole svého druhu, pole vztahové a pole strukturované.¹ Jednou z výrazných strukturujících kategorií (nejen) tohoto místa je gender, genderové separování je v případě veřejných toalet obvykle základním vstupním rozlišením, skrze které na toto místo přicházíme. Je tomu tak i přesto, že jsou si muži a ženy ve způsobu produkce a vyměšování odpadu velmi podobní a biologický důvod pro toto rozdělení neexistuje (Goffman 1997: 205). Gender se však na veřejné toalety nedostává jen v podobě striktně oddělených vchodů a oddělení pro muže a ženy, ale nachází se i na abstraktnější rovině, pročez bychom s užitím konceptu Joany Ackerové mohli veřejné toalety vnímat jako genderovanou organizaci (1991, 1992). Veřejné toalety tak umožňují gender uchopit na jedné straně jako strukturální kategorii, na straně druhé podněcují zamyšlení nad tím, jak je gender každodenně (reflektované i nereflektované) vykonáván prostřednictvím konkrétních situovaných klasifikací uplatňovaných sociálními aktéry a aktréckami ve spolupůsobení s dalšími strukturujícími kategoriemi jako je například třída, etnicita nebo věk. V neposlední řadě jsou tato místa příkladem fungování moci v moderní společnosti, moci, která působí skrze neustálý dohled a disciplinaci. Právě tyto analytické kategorie mi budou sloužit při interpretaci empirického materiálu, kterým jsou primárně obsáhlé deníkové záznamy paní Marty, pracující na veřejných záchodech jako toaletářka.²

Mýšlenka postavit studii na analýze deníků přitom vychází z předpokladu, že sociální struktura není jen makrosociologickou analytickou kategorií, nýbrž je ve formě schémat vnímání, myšlení a jednání přítomna také v myšlích a tělech konkrétních aktérů. Deníky paní Marty je pak možné číst jako produkování a fixování sociální struktury, které je – i přesto, že nemůže a nechce být vydáváno za vyčerpávající či opravdovější (protože insiderské) zachycení každodennosti veřejných toalet – velmi vhodným materiálem k odhalování mechanismů reprodukce sociální struktury a současné příkladem součinnosti kategorií genderu, etnicity, třídy či normality a deviace v konkrétních sociálních institucích. S pomocí slov Pierra Bourdieuho můžeme říct, že nejde o zachycení zvláštnosti a pitoreskních odlišností partikulárního místa, jde o to vidět zde všední a obyčejné, a právě proto často neviditelné a v nuancích nepostřehnuté (1998: 10). Ocitáme se přitom na poli duální sociální struktury, jako objektivní struktury sociálního pole na straně jedné a jako subjektivní struktury habitu na straně druhé (1998: 7).

Text tak odkazuje k několika konceptuálním nekoherencím jako jsou: 1) již zmíněná dualita sociální struktury; 2) napětí mezi biologickou potřebou toalet (vyměšování) a sociální realizací této potřeby (organizace vyměšování mnoha lidí ve veřejném prostoru); 3) nesoulad mezi veřejným charakterem instituce a soukromou

či intimní povahou aktivit, které se zde odehrávají; 4) napětí mezi nicotností, skrytostí, minimální prestiží a bezmocí celé instituce (ztělesněné i nízkým statusem jejích zaměstnankyní) a ne již tak bezmocným potenciálem každodenní disciplinace, kterou toto místo umožňuje. Moc je zde, jak jsem již předznamenala, ústřední pro-pojující kategorií, která v denících paní Marty odkrývá (umožňuje vidět) své rutinní, každodenní, banální i strukturální předpoklady a působení. V kontextu naznačeného konceptuálního rámování pak vyvstávají následující otázky: Jakým způsobem dochází v případě instituce veřejných toalet k reprodukci sociální struktury a co nám analýza tohoto procesu říká o vzájemné součinnosti kategorie genderu, třídy a etnicity? Jakých podob zde nabývá veřejný a soukromý disciplinační pohled? Hledání odpovědí na tyto otázky bude empiricky podepřeno výpovědí zaměstnankyně veřejných toalet, neboť zejména skrze její deníkové záznamy bude každodennost veřejných toalet v tomto textu zprostředkována.

Gender a moc strukturální i interakční

Zatímco jiné instituce svou genderovanost obvykle prvnímu pohledu skrývají, veřejné toalety ji, jak jsem již uvedla, nesou explicitně ve formě separátních vchodů a značek či nápisů na dveřích. Koncept genderové organizace do sociologie uvedla americká socioložka Joana Ackerová (1991), dle níž gender strukturuje organizace skrze několik navzájem provázaných procesů.³ Prvním je tvorba diferenciálního systému ve sférách jako je rozčleňování fyzického prostoru nebo dělení dle typu práce, dovoleného chování a moci. To je posilováno vytvářením specifických obrazů a symbolů, které předchozí členění reprodukují a zvětšují. Dalšími procesy jsou interakce mezi jednotlivými muži a ženami, a nakonec produkce konkrétních genderovaných identit například prostřednictvím oblečení, užívání jazyka či prezentace já.

V těchto procesech nalezneme všechny tři analytické roviny genderové struktury, tak jak je popisuje Sandra Hardingová (1983, 1986). První z nich je genderové specifický symbolismus poskytující prostředky či východiska vědeckému poznání. Tento symbolismus je vytvářen hierarchicky nerovnými dichotomiemi jako je například mysl-tělo, kultura-příroda, já-to druhé, racionální-citový, abstraktní-konkrétní, objektivní-subjektivní, aktivní-pasivní apod., z nichž první v dvojici je jednoznačně porozuměno jako mužské, zatímco ženám je přisouzena opačná (ta druhá) kategorie každého páru. V těchto dichotomiích se pak utváří a strukturuje naše vnímání světa a každodennosti. Druhá rovina genderové struktury se opírá o genderové specifickou dělbou práce, kdy je ženám přisouzena zodpovědnost ve sféře mateřální reprodukce zahrnující sexualitu, rodinný život, příbuzenství a pložení dětí. Ženy jsou tak směřovány do sféry soukromé, v níž je centrální institucí

¹ K teorii sociálních polí detailněji viz Bourdieu (1998).

² Povaha a kontext těchto deníků podrobněji rozebírám dále v textu.

³ Pro analýzu genderových organizací a institucí v domácím kontextu viz Šmídová (2009), Jarkovská (2009).

mateřství mající svůj základ v normativním heterosexuálním řádu. Genderově diferencovaná děla práce je komplexně provázána s třetí rovinou, kterou je rovina konkrétních genderových identit, tedy předepsaného chování, očekávání a rolí, které na sebe mužskost a ženskost nabírají. Zmíněné tři roviny se vzájemně propojují, podírají a podporují, vytvářejíce tak koherentní genderovou strukturu.

Hardingová i Ackerová se ve svých konceptualizacích genderu pohybují na analytických rovinách s různou úrovní abstrakce. Hardingová jako filosofka a epistemoložka ukazuje především na rezistentnost roviny symbolického univerza a její důsledky ve sféře produkce vědění. Ackerová se v genderových organizacích zajímá zejména o ustavování a reprodukci jejich zaměstnanecké struktury. Tato strukturální ukotvení genderu, která mi v textu budou konceptuálním základem a východisky, jsou v každodenním životě reprodukována skrze ritualizované interakční výměny konkrétních sociálních aktérů. Erving Goffman (1997) zachycuje na mikro-sociální rovině tyto výměny jako tzv. *gender displays* (genderová předvádění), což je expresivní jednání, které je v mnoha případech vnímáno jako přirozené, tedy odvozené z podstaty toho, jací lidé jsou. Gender je tak vnímán jako přímé rozšíření biologického pohledu. Maskulinita a femininita jsou dle Goffmana prototypy tzv. esenciálních vyjadřovacích prostředků, které tvoří vzezření, výraz tváře či gestikulace. Tyto vyjadřovací nástroje však nejsou vnímány jen jako prostředníci nějakého sdělení či jednacích strategií, ale máme za to, že jejich kořeny lze neoddelitelně a trvale lokalizovat do domnělé esence našeho já (Goffman 1997). Genderové předvádění je konvencím přizpůsobené jednání, které je strukturované jako výměny. Jsou to volitelné performance, skrze které ritualizované (a tedy opakovaně) vyjadřujeme to, co věříme, že je přirozené a správné. V případě genderu se jedná o dramaturzií kulturní idealizace. Tedy nehlédě na empirickou evidenci různosti a nejednoznačnosti genderových identit je většina z nás schopna popsat a reprodukovat tradičně genderově normativní jednání, které má často dialogický charakter. V následujícím textu budu interpretačně propojovat přístupy, které se mohou na první pohled jevit konceptuálně velmi vzdálené. Propojujícím pojmem je zde v návaznosti na teze M. Foucaulta koncept pohledu (*gaze*), který vystupuje na několika různých rovinách obecnosti a je výrazně vázán k pojmu moci. Foucault píše o normalizačním pohledu/dohledu, který umožňuje kvalifikovat, klasifikovat a třesat. Tento pohled ustává individuua jako provždy viditelná a v důsledku toho také diferencovatelná a souditelná. Dohled a normalizace se tak stávají výrazným nástrojem moci. Disciplinace diferencuje individua podle jednotných pravidel, ve svém důsledku srovnává, hierarchizuje, homogenizuje a ekludivuje. Všechny tyto procesy pak Foucault souhrnně nazývá normalizací. Normalizace na jedné straně implikuje homogenitu a stejnost, zároveň je však i silou individualizační, neboť umožňuje měřit odchylky a rozdíly, případně je napravovat. Normalizace, disciplinace a moc jsou ve Foucaultově pojetí zbvaveny primárního důrazu na útlak, násilí, bezpráví či jednoznačnou asymetrii sil (Foucault 2000).

Pohled je pojmem, který najdeme (ač explicitně neformulován) v interakčním přístupu E. Goffmana. Jedním z nutných předpokladů sociálních situací je pro Goffmana zaměřená i nezaměřená pozornost, kterou si lidé navzájem v interakcích prokazují. Sociální situace jsou potenciálem vzájemného monitorování aktérů, kdy je jedinec neustále na dohled ostatním přítomným, stejně jako oni jsou na dohled jemu. Tuto pozornost přitom obracíme i k vlastním performancím jako aktivitám, které slouží určitým cílům. Goffmanův pohled na lidské jednání však nelze redukovat na utilitární model, dle kterého jedinci svými performancemi směřují k maximalizaci osobního zisku. Velice podstatnou složkou lidského jednání je v Goffmanově pojetí také prokazování respektu a stvrzování úcty vůči stávajícímu sociálnímu řádu. Právě tento disciplinační potenciál sociálního řádu skrze pohled a dohled, ať už jeho těžiště vidíme v institucích, organizacích, jedincích nebo expertních systémech vědění, bude předmětem následující interpretace.

Sociologické zkoumání veřejných toalet

Právě interpretativní přístup (reprezentovaný mimo jiné E. Goffmanem), je výchoziskem jedné z prvních sociologických studií veřejných toalet. Jde o práci nazvanou *Tearoom Trade* amerického sociologa Lauda Humphreysa, který pozoroval v 60. letech minulého století neosobní sex mezi muži v několika typech veřejných lokací (1999). Jeho zájem se soustředil na struktury kolektivního jednání na těchto místech, sociální organizaci pozorovaných vztahů a specifické rituály, které zde akčně reprodukuji. Přínos Humphreysova etnografického pozorování spočíval však také v odhalení sociodemografických charakteristik návštěvníků, což zároveň zůstává eticky velmi sporným a kritizovaným momentem jeho zkoumání.⁴ Ve své práci Humphreys například dospěl k závěru, že muži na veřejných toaletách vyhledávají sexuální uspokojení bez příslibu jakýchkoli dalších závazků. Atraktivnost těchto míst přitom spočívá v jejich snadné dostupnosti, rozpoznatelnosti (pro znalce není těžké určit, na kterých veřejných toaletách je možné sex obstarat), stejně jako v malé veřejné viditelnosti. Veřejné toalety tak mohou být místem, které v sobě kombinuje výhody soukromého i veřejného prostoru.

Humphreys vytvořil typologii participujících mužů, které rozdělil do čtyř základních skupin, podle jejich sexuální orientace, preferované sexuální role, zaměstnání a angažovanosti v gay komunitě. Překvapivým závěrem jeho práce bylo zjištění, že poměrně nezanedbatelnou část mužů praktikujících anonymní sex s jinými muži tvořili muži ženatí, římskokatolického vyznání, muži sociálně a politicky

⁴ Humphreys na parkovišti zapisoval poznávací značky aut mužů, které předtím pozoroval při sexuálních setkáních. Později je kontaktoval přímo v jejich domovech pod záminkou výzkumu zdraví, v rámci kterého zjišťoval informace o jejich rodinném statusu, zaměstnání atd.

konzervativní. Právě poukázání na specifickou dynamiku⁵ těchto sexuálních setkání je jedním z aspektů genderovanosti prostoru veřejných toalet.

John Hollister zkoumal stejnou instituci třicet let po Humphreysovi a jeho přístup je podobně participativně angažovaný (1999). Hollister zdůrazňuje mlčení, které je pro tato setkání charakteristické, a poznamenává, že mluvené slovo může vyčistit místnost stejně rychle jako příchod policie. Neverbální charakter těchto interakcí, stejně jako fakt, že většina účastníků o těchto aktivitách nemluví ani v jiných kontextech, má za následek to, že vlastně neexistuje všeobecně přijímaný jazyk či slang k popisu těchto aktivit. Komunikace týkající se sexuálních aktivit je zřídka zdá se zjevná a přímá, a je tomu tak proto, aby neobnažila situaci někomu, kdo je zde náhodou, nebo by mohl reagovat násilně. Co se týče samotné organizace sexuálních aktivit, jsou dle Hollistera pravidelní zákazníci témi, kdo určují pravidla těchto interakcí, témi, kdo přijímají nebo odrazují nové příchozí. Zároveň však, stejně jako v jiných lokalitách, které jsou navštíveny/zabydleny výlučně homosexuálními muži, jsou mladí, svalnatí a neznámí muži s větší pravděpodobností témi, kdo budou vyhledávání jako partnerů pro sexuální setkání (Hollister 1999).

Hollister také rozvádí zajímavý argument, že veřejný sex není ve své podstatě ani veřejným, ani sexem. Výraz *getting off* (udělat se) podle něj optimálně zachycuje podstatu sexuálních setkání na těchto místech, neboť naznačuje na muže zaměřené sexuální uvolnění, které je zbaveno normativní konotace sexu jako něčeho, co je doménou heterosexuálních mužů a žen. Autor zároveň v této souvislosti zpochybňuje již naznačenou bezrozporost používání konceptů veřejného a soukromého. Ty podle něj nesou přímé konotace odkazující k tomu, kde je a kde není vhodné mít sex. Veřejné záchody jsou kódovány jako prostory veřejné a veřejné jako by z definice sexuální aktivity vylučovalo. Proto je veřejný sex obvykle vnímán a interpretován jako oxymóron.⁶

Má sociologická cesta na veřejné toalety vedla právě přes výzkumný zájem o neosobní sex mezi muži. Tyto aktivity jsem v roce 1998 zahrнула jako jednu ze součástí *gay subkultury*. Mým úmyslem přitom bylo zachytit prostřednictvím této instituce historické usazování *gay komunity v České republice*. Domnívala jsem se, že právě tato místa tvořila významnou část subkultury před rokem 1989, tedy v době, kdy oficiálně žádné *gay* a *lesbické bary*, kluby nebo organizace neexistovaly, a kdy byli homosexuálové evidováni Státní bezpečností za účelem jejich pozdějšího vydírání. Veřejné toalety, spolu s dalšími místy jako *sauny*, *sprchy* *plaveckého bazénu*, *parky* a *vlaková nádraží*, tak kromě toho, že fungovaly jako místa pro náhodný

sex (*crusing place*), představovaly jednu z mála možností k seznámení se stejně orientovaným člověkem.⁷

Při první výzkumné návštěvě veřejných toalet jsem potkala paní Martu, 75letou důchodkyni, která je zde zaměstnána od roku 1991. Paní Marta mi k mému překvapení na konci návštěvy dala k dispozici deníky, které si o své práci vedla, a právě tyto deníky představují v této mojí studii materiál, ze kterého čerpám data pro interpretaci. Následující text tedy není na rozdíl od Humphreyse a Hollistera založen na etnografickém pozorování fungování instituce veřejných toalet, ale představuje obsahovou analýzu unikátního písemného materiálu o veřejných toaletách. Tato analýza je doplněna o rozhovory s paní Martou, které jsem s ní vedla při návštěvách mezi lety 1998 – 2003. Rétorikou dvojitě hermeneutky pak představuje tento text interpretaci interpretace, neboť je sociologickou interpretací deníkového materiálu zaměstnankyně veřejných toalet. Deníky jsou zhmožněním pohledu ženy, která má s touto institucí mnohaletou každodenní pracovní zkušenost a jakkoli je její pohled v jistém ohledu jistě možné označit za expertní, v řadě aspektů se od pohledu jiných aktérů (klientů i sociologů) liší, a je tedy nutně perspektivou specificky situovanou. Situovanost perspektivy paní Marty však neznamená jen zdůraznění specifického a jedinečného pohledu, ale odkazuje také k umístění v rámci širších sociálních struktur a pozic, kterých je paní Marta neoddělitelnou součástí i produktem, čímž se její výpověď stává nosnou i v kontextu obecnější výpovědi o této instituci.

V době mé první návštěvy paní Marta své poznámky zapisovala do starého diáře neurčitého roku. Diář měl původně pro každý den vyhrazen jednu stránku, ale paní Marta jej datovala po svém a do roku 1999 v něm popsal listy od března do října. Diář mi dávala se slovy, že ještě daleko obsáhlejší materiál (zahrnující patrně roky 1991 – 1994) poslala před lety na magistrát „aby věděli, jak to tu máme těžký“. Tohoto deníku už nebylo podle paní Marty možné se dopátrat, což ji ale nijak netrápilo. Paní Marta své deníky nebrala jako autorské tvůrčí dílo, ale spíše jako technický záznam událostí, které v prvním případě – po zaslání na magistrát – vynesly zvýšený plat, a v druhém poslouží vědeckým účelům. Tak jako paní Marta poslala deníky na úřad s tím, že se jí nikdy nevrátí, tak i mně je při první návštěvě předala s tím, ať si je nechám, že je nepotřebuje. Počínaje první návštěvou v roce 1998 jsem se za paní Martou čas od času na toaletách zastavila a při konverzaci o práci a rodině jsem se nikdy neopomněla zeptat na to, jak jí jde psaní. Při jedné z návštěv mi paní Marta oznámila, že původní diář už popsal, nemá nový a v psaní už tedy nebudu pokračovat. Krátce na to jsem jí přinesla několik sešitů a tužek, z nichž dva paní Marta načala a popsal a každém asi dvacet listů. Můj zatím poslední kontakt

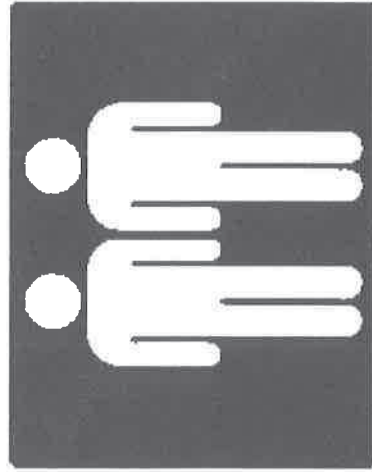
⁵ Muži, které Humphreys zařadil do prvního typu, v sexu vystupují výhradně v roli, která jim umožňuje ponechání dominantní mužské identity, jejíž součástí je v tomto případě například tabu poskytování orálního sexu nebo nezájímavost vyjádření jakéhokoliv potěšení z probíhajícího aktu.

⁶ Bravurní literární zpracování atmosféry veřejných toalet v postkomunistickém Polsku nabízí M. Witkowski (2007). Americká socioložka J. Stacey zase na základě své kalifornské studie ukazuje, že jsou v mnoha případech známosti na toaletách začátkem dlouhodobějších (někdy i partnerských či rodinných) vztahů (2004).

⁷ Tyto prakticky jsou obvykle spojovány s *gay* muži. V případě lesbických žen jsem se setkala i s názorem, že ženy se do *gay* subkultury dostávají často skrze zážitky hospitalizace v psychiatrické léčebně, kde se buď přímo setkaly s jinými stejně orientovanými ženami nebo jim kontakt poskytl někdo ze zaměstnanců. Pobyt v psychiatrické léčebně byl v době, kdy byla homosexualita diskutována výhradně v medicínském diskursu (Sokolová 2001; Lašková 2008), často vyvrcholením jejich nešťastné situace.

s paní Martou proběhl v roce 2003, kdy se chystala do důchodu. Tak jako jsem označila pohled paní Marty jako partikulární a specifický, jsou s největší pravděpodobností specifické i konkrétní veřejné toalety, na kterých pracuje. Už Humphreys ve své pionýrské studii podrobněji popsal, na základě čeho se jednotlivé veřejné toalety ve svých návštěvnicích a charakteru aktivit odlišují. I přesto, že se specifickostí místa moje stať stává případovou studií jedné konkrétní toalet, domnívám se, že popsané aktivity a jejich interpretace mají povahu, již toto konkrétní místo přesahují.

Zatímco Humphreys a Hollister se ve svém etnografickém zkoumání zaměřovali na sociální organizaci sexuálních aktivit, moje ambice byla v tomto textu širší. Veřejné toalety mě zajímaly jako specifický mikrokosmos strukturovaný skrze sociální a kulturní systémy širší společnosti, v jejichž rámci představoval genderový systém dominantní linii. Empirický materiál, který je základem pro vlastní analýzu a interpretaci, není tedy narozdíl od výzkumů Humphreysa a Hollistera založen na vlastním etnografickém pozorování, ale opírá se o více než desetileté deníčkové záznamy ženy, která na veřejných toaletách pracuje jako toaletářka. Mým záměrem bylo na základě deníků sociologicky popsat a interpretovat to, co dosud zpracovávaly zejména texty beletristické a zaplnit tak další bílé místo na mapě sociologického poznání. To však nebyl záměr jediný. Chtěla jsem také přispět ke konceptuální diskusi o genderu jako analytické kategorii, k čemuž se veřejné toalety jeví být vhodným terénem.

Klasifikace dle etnicity, genderu a sexuální orientace

Pro snadnější orientaci v deníkových záznamech i orientaci v prostoru veřejných toalet považuji za důležité popsat nejprve fyzické uspořádání tohoto místa. Toalety, které jsou pracovištěm paní Marty, jsou umístěny v centru města, lokalizovány v podzemí, do kterého se z ulice po schodech schází dvěma oddělenými vchody označenými nápisy WC muži a WC ženy. Prostor pánských toalet je členěn do dvou místností, z nichž v jedné jsou umístěny pisoáry a ve druhé kabiny. Dámské toalety jsou tvořeny pouze několika samostatnými kabinami. Pánská a dámská část jsou odděleny chodbou, se kterou bezprostředně sousedí pracovní místnost, zařezaná tak, aby pojímala dvě zaměstnankyně, které skrze dvě okénka a pulty inkasují od návštěvníků za použití toalet peníze.

Vypírávání o toaletách lze příkladně začít následujícími ukázkami z deníků.

Když jsem nastoupila jako toaletářka na inzerát (1991), neměla jsem ani potuchy co toto obnáší a co mě čeká, s jakými lidmi budu denně ve styku. Poznala jsem lidi hodné, zlé, narkomany, cikány, bezdomovce, skiny, zloděje a hlavně homosexuály. (rok 2002)

(...) jsme v Brně v městě plném neurvalých chlapů, cikánů, buzerantů, bezdomovců, kteří by kabiny obsadili a neurovnili až na zásah policistů a kam by ženy chodily? (rok 1995)

Cítace nás uvádí do klasifikačního světa paní Marty, do světa strukturovaného podle věku, sociální třídy, genderu, etnicity, sexuální orientace, do světa, který ač sám někdy neuspořádaný, uspořádává jedince do dvou základních kategorií konformistů a deviantů. Tato klasifikace, kterou paní Marta ve svých denících zcela samozřejmě používá k porozumění světu, je názornou ilustrací toho, jak blízko sebe se nacházejí vědní a laické přístupy. Paní Marta psaním deníku vlastně vytvářela terénní poznámky svého druhu. Sešít, který jsem jí později pro psaní věnovala, opatřila nápisem: NEBRAT! píšu pro sociologii, ne pro svoji zábavu.⁸ Stejně jako jsem já představovala další deviantní osobu (výzkumnici), která na veřejné toalety přichází za jiným účelem než je vyměšování, osvojovala si paní Marta roli socioložky v podobě, jak si ji sama představovala. V tomto konkrétním případě jsem také měla možnost si uvědomit, jak křehká je povaha etnografického materiálu, neboť poté, co paní Marta začala svůj deník psát více z popudu mého naléhání než ze své vlastní iniciativy, začal se deník obsahově proměňovat. Bezprostředně zaznamenané všední situace ustoupily do pozadí pointovaným příběhům, které sahaly i hluboko do minulosti a paní Marta v nich například popisovala, jak došlo k tomu, že se stala toaletářkou. Tento nový způsob psaní, který si sice paní Marta zvolila sama,

⁸ Všechna podtržení, která uvádím v citacích z deníků, jsou původním zvýrazněním autorky deníku, paní Marty.

čila tak ale s ohledem na mou zakázku, se jí však nejspíš samotné příliš nezamlouval, a poměrně brzy s psaním přestala úplně.⁹ Obecnější změnu deníkového psaní lze sledovat i v použité terminologii, což je zřetelné patrně i v poslední uvedených citacích z roku 2002 a 1995. Zatímco ve starší citaci je pro gaye použito pevnější termín buzerant, v roce 2002 už paní Marta použila termín homosexuál. Jako vysvětlení se nabízí například to, že stejně tak jako paní Marta nahlížela při své práci do soukromí klientům toalet, na kterých pracovala, nakukovala si přes rameno při svém vlastním psaní s vědomím toho, že její záznamy bude číst i někdo jiný.

Ve svém třídění aktérů, kteří na veřejné toalety přicházejí, využívá paní Marta standardní sociologické analytické kategorie. V této kapitole se zaměřím zejména na etnicitu, gender a sexuální orientaci. Rozdílnost tzv. laického a sociologického užívání těchto kategorií uvidíme v tom, jak je v nich zúročen potenciál fungovat jako stigma. Například děti, které se v prostoru toalet chovají neukázněně, jsou paní Martou popsány jako romské a nakonec označeny za osoby, které byly podezřelé od samého počátku. Obdobně popisuje paní Marta své obavy z toho, když před vchodem zahlédne skupinu Romů. Předpokládá totiž, které se obvykle na konci záznamu v deníku nějakou pointou naplní. Zmnožování deviace je obsaženo i v následující situaci popisující překročení genderových pravidel, když je nositelka deviantního jednání přidávne charakterizovaná jako mladá, zřetovaná a jako cikánka.

Dopoledne přišla mladá cikánka a bez placení šla do pisoáru, kde bylo plno mužů. Volala jsem na ni, aby nechodla mezi muže, ale odpověděla mi, že je chlap. Pak vyšel 2 páni a řekl mi, že je zřetovaná a neví, kde je, abych jí vyhodila. Tak jsem na ni zavřela „VEN! a to hned“, zvracet si můžet v parku. Tak vypadla. (rok 1998)

Věčer sem přišel cikán a cikánka, ona se česala a chlap slídl. Nastěstí zde byla jedna paní a zdířela se do 18.00 hodí, kdy jsem řekla, že jdu pozamykat, protože končíme, a cikány jsem s paní vyprovodila. Byli moc po-dezťeli. (rok 1998)

V jednom ze zápisů paní Marta popisuje situaci, ve které se snaží z objektu vyprovodit muže, který zde po zavírání době stále onanuje. Nakonec pohrozí zavolaáním policie. Zápis je uzavřen slovy:

Odešel. Byl to muž asi 35 let, dobře obléčen a pěkného vzhledu, tmavé vlasy a oči. Ale hajzl!

O pár dnů později je v deníku zaznamenána obsahově podobná situace, která je pointována obdobně.

Na závěr řek, abysme byly rády, že sem vůbec takoví lidi [provádějící autoerotiku] chodí, že bysme tu měly prázdno. Byl drzý až hamba. Také řekl, abychom si po druhé stouply vedle něho. Vypadal jako Arab.

Na rozdíl od předchozího muže, jehož jednání nebylo vysvětlitelné jeho vzhledem, a paní Marta tedy musela použít spojku ale (vypadal dobře, ale byl to hajzl), zde žádné ale nenacházíme. Mužova etnicita (Arab) se zdá být pro legitimizaci jeho nepatřičného chování postačující. Tak jako tradiční kriminologové usuzovali z fyziologie člověka k deviantnímu chování, má i paní Marta tendenci vysvětlovat jednání skrze vzhled jednotlivých aktérů či akterek. Případně je udivena nesouladem vzhledu a jednání, logika očekávané souvislosti mezi vzhledem a jednáním je ale v obou případech stejná. Paní Marta se snažila odhadnout charakter protiaktera dle zjevu, ve kterém hledala nějakou na první pohled odlišnou disinkci (nejčastěji ji nachází v etnicitě), která by prozrazovala nějakou vadu charakteru, dle které by bylo možné chování tohoto muže vysvětlit. Za použití Goffmanova konceptu fasády bychom mohli říct, že paní Marta očekávala koherenci složek osobní fasády, tedy koherenci zjevu a vystupování.

Etnicita v pojetí paní Marty často operuje jako stigma. To znamená, že se stává jakousi zastiňující identitou, esenciálním znakem, skrze který je možné vysvětlit jednání, které je předtím vyřčeno jako nenormální, deviantní, neobvyklé nebo neočekávané. Jako podklad pro určení etnicity slouží vzhled. V případě jako je ten následující, je to například statusové charakterizované oblecení a způsob chůze.

Přišel nóbli páa, tustý, dobře obléčený a vlezl na pisoar. Na upozornění, že se pláti, vůbec nereagoval. Šel jak nabob, asi to byl „Němčor“.

Použití brněnského dialektu a uvozovek zároveň jakoby ukázovalo k tomu, že si je paní Marta vědoma toho, že reprodukuje již zavedený a stereotypizovaný obraz Němce. Kategorie Arab nebo cikán takto parodicky použity nejsou.

Ke stigmatizaci dochází i v jiných kontextech, než bylo nyní ukázáno na příkladu etnicity. Stigma tělesného nebo smyslově funkčního postižení je rozvíjeno tak, že se konkrétní handicap stává určujícím pro celou osobu, a ta je pak vnímána jako celkově ne-dostatečná, ne-normální, ne-schopná.

Paní Marta vykresluje situaci, kdy se muž ohrazuje proti požadavku zaplacení tím, že je invalida.

(...) Vstřela jsem mu tu kornu s třín, že ti od něho nezádám, ale on ji po mě hodil. Jak mám vědět, že je invalida – byl dobře obléčen, neměl hůlku, viděl – tak co mu bylo, nevim. Chodí sem páa a má dvě berle. Zaplatí a nebarí se se mnou, kdyby nezaplatil, ani bych si nedovolila ho o to upomínat. (rok 1997)

⁹ I z tohoto důvodu většina citací použitých v tomto textu pocházejí z té části deníku, které paní Marta psala předtím, než jsme se potkali.

slpecká hůl nebo berle. Vybaveno rekvizitami stává se postižení něčím, co je - a mělo by být, na první pohled vidět. Pokud tomu tak není, tedy pokud je můžeme skryt, jako by ztácelo své opodstatnění. Je-li invalidita pouze verbalizovaná konstatacím, stává se něčím, co můžeme zpochybnit nebo prověřit (Goffman 2003).

Jak jsem už zmínila, veřejné toalety jsou příkladem zvěčňování genderu v jeho bipolární mužsko-ženské podobě. Jsou místem, které rozlišuje do dvou domněle opacných kategorií, které je možné nejen charakterizovat souborem konkrétních vlastností, ale které lze také fyzicky rozoznat smysly v podobě fyzicky odlišných těl. Toto zvěčnění je výsledkem dokola opakovaných více či méně ritualizovaných jednání sociálních aktérů. Erving Goffman nazývá pohlaví (sex) základním kódem, dle kterého jsou stavěny sociální interakce a struktury.

Goffman popisuje záchody jako místa dohledu, které dovolují některým mužům a ženám disciplinovat jiné (Goffman 1997). To se děje například skrze již zmíněvané oddělené vchody pro muže a ženy. Pro zajištění praktické funkce toalet toto oddělení nezbytně není, ale plní velmi důležitou funkci sociální. Ta tkví mimo jiné také v tom, že dohlíží nad obvyklým a očekávaným mužským a ženským vzezřením. Ženy, vcházející zvláštním vchodem do části určené výhradně příslušnicím kategorie žena, jsou upamatovávány na to, že jsou ženy, tedy jiné než muži, a naopak. Zároveň tak dochází ke stereotypizaci dle vzezření, která umožňuje označit prvním pohledem některé ženy za mužské a některé muže za ženské, a vykázat je tak z prostoru tzv. normálních mužů a žen jinam (do druhého vchodu a druhé části), kam dle genderového stereotypu patří. Jedinec vykázaný z jedné části je tak vystaven studu z toho, že neobstál jako na první pohled čitelný reprezentant „své“ genderové kategorie a ocitá se v situaci, kdy se může buď obhajovat (hlasem nebo tělem) jako „skutečný“ muž nebo žena vstupující správným vchodem na správné místo, jako někdo, kdo byl pouze chybně přecen ostatními, nebo mu nezbytvá než v uzardění objekt opustit.¹⁰

Paní Marta ve svých denících explicitně popisuje muže a ženy jako dva naprosto odlišné druhy. Ženy jsou čistotné a slušné, kdežto muži jsou špinaví, neurvalí, neupravení a hrubí. Oddělené vchody jakoby se podobaly odděleným sociálním praktickým skrz, které vcházíme (a jsme uváděni) do společnosti.

Ženy dovevou ocení a vážít si pořádku, zatímco muži jen ní, kradou a chovají se hnusně, což se o ženách z 99% říci nedá. (rok 1996)

Ženy si doposud zachovávaly alespoň špetku studu, muži jsou naprosto bez zábran. Nedívám se, že je tolik rozvodů, nečlá se s nimi žít. (rok 2002)

¹⁰ Podobné situace jsou často popisovány transgendery a transexuály, kteří tuto záchodovou disciplinaci demondemně zadržují na vlastní kůži.

Večer při mytí pisoárů je téměř ve všech nasemeněno. Muži se chovají jak vepř a to jsem to zvíře urazila. (rok 1996)

Ženy i muži jsou lčení v situacích, kdy chvátí čistotu objektu, ženy pak výrazně častěji v situacích, kdy si na její nedostatek stěžují. I přesto, že paní Marta v deníku opakovaně zaznamenává situace, kdy ženy (stejně jako muži) zaměstnaným sprostě nadávají, nebo se chovají jinak nepatřičně, ve shnujících hodnotících komentářích jsou muži a ženy lčení jako bipolární kategorie.

Myšlím si, že z tohoto objektu chtějí „B“ (patně zkrata slova buzerant) udlat opět doupe, „B“ a provozovat skupinový sex, jak to bylo dříve za paní vedoucí Nožičkové. (rok 1995)

Muži jsou popisováni jako animální stvoření mající blíže ke zvířatům, jako bytosti určené svou excesivní sexualitou, která je par excellence obsažena v homosexuálním aktu.

Veřejné toalety tak lze vnímat jako místa, která jsou potenciálně pro ženy, ať už jako zaměstnané nebo jako návštěvnice, ohrožující.

Před půl osmou hodinou přišel mladík tak 16 let, už podle chůze jsem poznala, že je „přihřátý“. Ihned za ním přišel asi 45 letý chlap. Tito dva tam byli 35 minut. Pak odešel mladík a starší zůstal, slyšela jsem nějaké korové cinkání a měla jsem strach, aby mi nemonoval se senzory. (už nám dva kusy ukradl) a tak jsem se šla podívat, co tam dělá. Byl svlečený z gafi a honem si je začal oblékat. Řekla jsem mu co tam dělá přes půl hodiny s tím mladíkem, aby si WC nepředl se bordelem. Když odcházel, přišel k okýšku a vymadal mi. Když odešel, rychle jsem zamkla bránu u žen, aby na mě nepřišel dámskou stranou. Což se už mohlkat stálo, že mi stál za zády chlap. Dala jsem ceduli, aby přicházející ženy zavolaly. Je de-
vět a byla zde jedna dívka. Řekla mi, že by se tu hrozně bála. (rok 1997)

Paní Marta definuje tuto situaci jako nebezpečnou. Starší muž je v ní představen jako sexuální deviant, možný zloděj a potenciální útočník. Obavy paní Marty jsou na konci záznamu legitimizovány vyslovenou obavou další ženy. Podmiňuje zpusob tohoto sdělení jakoby odkazoval jednak k soucitu dívky se zaměstnanými, neboť kdyby byla na jejím místě, bála by se, zároveň může být také projevem rozpoznaní místa veřejných toalet (umístěných navíc v podzemí) jako místa ženám nebezpečného. I když dívka v dané situaci žádné konkrétní reálné nebezpečí nepocít ovála, byla schopna celou situaci a její uspořádání odhadnout jako cosi, co by eventálně ohrožením být mohlo. Součástí socializace žen je také kapacita vnímat určitý veřejný prostor (tmavé patky, podzemní garáže, toalety) jako místo, které jim není vlastním.

Jednotlivé typy aktérů, se kterými se na veřejných toaletách setkáváme, také jakoby pomyslně svádějí boj o to, komu prostor veřejných toalet patří. Základní osa

proti sobě stojících sil je určena statusem zaměstnanců na straně jedné a zákazníků na straně druhé. Taktó diferencovaná kolonizace prostoru toalet je ztělesněna například bojem o ceduli, kterou zaměstnankyně na některých místech vyvěšují, a která informuje o tom, že není dovoleno se v objektu zdržovat déle, než je nezbytné nutno. Toho psané pravidlo je určeno zejména mužům, kteří veřejně toalety využívají k anonymnímu sexu s jinými muži, neboť právě oni podle deníků a vyprávění paní Marty v objektu tráví celé hodiny a nerespektují ani zavírací dobu v šest hodin večer. Takoví muži jsou zaměstnankyněmi napomínáni a často vykazováni do prostoru jiného, a to do nejznámějšího brněnského bordelu. Ten, ač určen zejména heterosexuálním mužům, je paní Martou klasifikován jako místo stejné kategorie, tedy místo mužského sexu. Tak je vyřadování sexuálních tužeb kanalizováno nejen ke správným objektům (v tomto případě k ženám), ale i nasměrováno na specifické a k tomu určené místo (do nevěstince). Paní Marta v denících zmiňuje konverzaci s mužem, který poskytuje jiným mužům na toaletách sex za peníze. Když pak zápis o tomto muži zakončí větou „byl uvnitř žena“, můžeme soudit na heteronormativní interpretaci probíhajících interakcí. Osoba mužského pohlaví může participovat na sexuálním aktu s jiným mužem, pouze pokud se jeden z nich cítí/ nebo je jiným vnímán jako žena a zůstává tak zachována v podstatě heterosexuální definice situace.

Ve zmíněném boji o prostor, a potažmo o to, co je normální a morální, v tomto konkrétním případě zaměstnankyně leckdy získávají na svou stranu spojence tak, jak to shrnuje například následující citace. „Bezdomovci velice nesašeli „B“ a jak mohli, dělali jim zle.“ Paní Marta dále říká, jak bezdomovci polívali takzvané buzeranty vodou, kterou natočili do kbelku a vychrstli spodním otvorem pod dveřmi do kabiny, ve které spolu v té době byli dva muži.

Pán v pracovním oděvu - denní zákazník šel na kabínu č. 7, hned za ním tam vnikl asi 35 letý chlap dobře oblečený v balonáku světlem. Jak jsem to uviděl, hned jsem začala nadávat, že šel do kabiny dva a ten v balonáku hned vypadal. Pán v modrém mi pak řekl, že se sám lekl, jaký tam za ním vlezl chlap. To je morálka! (rok 1996)

Na druhé straně mají však zaměstnankyně zájem si placíci klienty udržet a vni-
mají všechny muže a ženy jako zákazníky, kteří zajišťují práci a příjem, který je pro jejich povolání nezbytný.

„B“ platí třeba 4 krát do hodiny, chovají se tiše, tak nemůžeme nic říkat
Zajišťují část tržby. (rok 1996)

Muži praktikující na veřejných toaletách sex jsou jedním z typů aktérů s nelegitímní strategií. Interpretujeme-li sociální život jako upřímnou a vážně míněnou hru, vidíme, že různé typy aktérů hrají na záchodech i různé hry třídicí se specifickou logikou, pravidly a strategiemi. Muži přicházející pro nezávazný sex

využívají zejména místnosti s pisoiáry,¹¹ neboť sem není z pracovní kabiny zaměstnanců vidět, narozdíl od prostoru kabin, které jsou umístěny přímo před touto pracovní místností. Samostatně kabiny však poskytují určitý zvláštní typ soukromí uprosřed veřejného prostoru, a proto někteří muži vynalézají různé strategie k tomu, aby do některé z nich mohli vstoupit ve dvojici. Jiný typ návštěvníků toalet, který paní Marta označuje za exhibicionisty, se při svých specifických aktivitách neskryvá, ale naopak odhaluje. Vystavující se muži přeznačují hranice prostoru tím, že se obnažují právě před touto místností zaměstnankyň, penetruje tak pomyšně alespoň jejich soukromí. Jednotliví návštěvníci používají k pohybu v prostoru toalet specifické pohybové a řečové kódy. Několikrát se v denících objevuje zmínka o mužích, kteří s paní Martou komunikují anglicky nebo německy, a poté, co se jim snaží stejně odpovědět, jí česky velmi hrubě častují nejrůznějšími nadávkami. Paní Marta to vysvětluje jako taktiku směřující k tomu, aby se člověk vyhnul placení. Jiný rituál, který s (ne)placením souvisí, předvádí muž, který nejprve minci ve významném gestu olízne a teprve potom položí na pult. Toto gesto lze však rovněž interpretovat jako akt, jehož cílem je zaměstnankyně ponížovat.

Někteří muži se snaží se zaměstnankyněmi toalet obchodovat, jak to ilustruje následující citace.

Celý den zde otravovali bezdomovci (2), jeden tu byl 4 krát, prodával mi zapalovač, řekla jsem, že nekouřím. Za dvě hodiny přišel a prodával sako, co měl na sobě, pak po třetí vázanku černou a po čtvrté, abych si koupila bílou mísu. (rok 1996)

Paní Marta zmiňovala i jiné taktiky, kdy ji návštěvníci žádají o půjčku peněz nebo zálohu za zboží, které nikdy nepřinesou. Zde je na místě rozlišit dva typy her: hru na vítěze a hru kooperaci. Jestliže se návštěvníci snaží vyhnout placení, využít zaměstnankyň k sexuálnímu uspokojení nebo je obelstít nepoctivým obchodem, jedná se o první typ hry. S druhým typem se pojí skupina, která zaujímá v denících paní Marty specifické postavení; bezdomovci. Ti si dle slov paní Marty na začátku devadesátých let po rozsáhlé amnesii chtěli veřejně toalety přisvojit. Následující citace ukazují jednak již zmíněné hledání spojenců, zároveň jsou také ilustrací vznikajících vztahů vzájemných služeb, protislužeb a výpomocí mezi zaměstnankyněmi a návštěvníky.

Domov si z tohoto objektu udělali bezdomovci, puštění Václavem
Havlem z kriminálu. (...) Já jsem vycházela s bezdomovci dobře. Ráno jsem jim usnažila na špeku 10 vajec, na oběd chtěli raději lečo, guláš apod. Všechny potřebné věci si donesli včetně kastrolů. Kuchařku jsem jim dělala dost dlouho. (rok 2004)

¹¹ Humphreys (1999) na základě svého výzkumu ozřejmuje, jak se přitom vypořádávají s nežádoucím pohledem a přítomností outsiderů z řad návštěvníků, kteří přicházejí za jiným účelem.

Lojzák (bezdomovec) mi večer odnášel velký igelitový pytel odpadků. Za to jsem mu vždycky dala 10 Kč a když přišel dopoledne dostal čaj a chleba nebo buchty, to co jsem si vzala k jídlu. Dobře jsme spolupracovali. (rok 2004)

Bezdomovci zde vytváří domov v intencích, kterým paní Marta dobře rozumí, je to domov patřičně rozdělených kompetencí, místo, kde ženy vaří a muži vypomáhají při zvládnání fyzicky náročnějších úkonů (nosí těžká břemena). Použití výrazu domov podporuje úvodní zmínku o potenciálu subjektivní interpretace, přeznačení a přisvojení konkrétních prostor. Rétorika hry, kterou v textu používám, umožňuje nahlížet celou interakci na toaletách jako hru na veřejné toalety. Hru zde míním ve volné návaznosti na koncepty E. Goffmana a P. Bourdieuho, tedy nikoli jako hru falešnou, nepravou či šálivou, hru, ve které jde o to někoho přelstít, nad někým vyhrát. Mám na mysli hru jako analogii sociálního života, hru, kterou hrajeme, protože věříme v její smysl a důležitost. Veřejné toalety tak můžeme vnímat jako součást širších sociálních struktur, jako mikrosvět vykazující fundamentální rysy společnosti. Asymetrie hry na vítěze spočívající v tom, že jeden/jedna z dané situace výrazně profituje, zatímco jiný výrazně ztrácí, tak v podstatě hře ubírá herní potenciál, neboť je pak nutné hra jednou ze stran sledována nevyhodnou, což je důvodem k tomu, aby z ní bylo vystoupeno. Pokud hra nepřináší všem zúčastněným alespoň minimální smysl, zábavu či užitek, stává se nehratelnou.

Toaletátka jako stránčková normalita

Zaměstnankyně toalet jsou v denících paní Marty zobrazovány jako terčí posměchu mužů, dětí nebo exhibicionistů, pro které představují anonymní a bezpečný objekt, na který lze orientovat hněv, touhu, vztek, slabost nebo vzrušení. S trochou nadsázky můžeme tvrdit, že se toaletátka nedobrovolně dostávají do role terapeutek. Jejich práce v podzemí je obrazně jakýmsi potýkáním se (či potýkáním si) s nevědomým a pod povrch zatačeným. Na toaletách se lidé zbavují toho, co považujeme za nečisté a přebytné, a úkolem zaměstnankyň je na tento proces dohlížet a zabezpečit, aby lidé i věci našli své místo, aby lidé z temného podzemí vycházeli do světa, který se zdá být jasný, správný a normální. Paní Marta sice neposkytuje svým „klientům“ interpretace posvěcené odborným věděním, mnohaletým studiem a praxí, její sociální zázemí má velmi daleko od kultury péče o duševní zdraví spadající do habitu střední třídy; přesto však na sebe bere tíhu přenesených emocí, které po svém těle svádí jako po hromosvodu.

Toaletátka je tedy zaměstnáním s výrazně tídní a genderovou konotací. Je prototypem ženský kódované profese a zároveň reprezentantkou neprestížího pra-

covního místa a pozice.¹² Pokud Goffman označuje práci sekretářky za tzv. dead-end job (práce bez vyhlídek) pro někoho, kdo se dobře obléká a nechce dělat kariéru (1997), pak toaletátka je stejně neprestížízní variantou pro starší ženu, které se neoškliví manuální práce, západ a jím odpovídající obléčení. Toto zaměstnání je příkladem nadreprezentování žen v povoláních s nižším statusem a prestiží a ilustruje zároveň těsnou provázanost třídní a genderové struktury.

Jestliže v textu opakovaně sociální svět charakterizují jako hru, rozvinu tento obraz Goffmanovou analogií života s divadlem, jehož prostor je rozčleněn na oblasti jeviště a zákulisí (1999). Kabiny zaměstnankyň by byly právě takovým prostorem zákulisí, kde se odehrávají běžné každodenní interakce jako například vaření kávy, vyjádření únavy, sdílení pocitů nadvázanosti, strachu, vzájemné svěčování se, ale i konzumace jídla. Totální charakter takového zákulisí spočívá v tom, že se všechny zmíněné aktivity odehrávají na jednom vymezeném místě, které ženy s ohledem na nutnost dodržení pracovní doby nemohou svévolně opouštět. Zaměstnankyně pracují, odpočívají, baví se a obědvají na ohrančeném místě, které svým podzemním a sevřeným charakterem nemá daleko k jiné totální instituci, kterou je vězení. Relativní bezpečí tohoto prostoru si ženy chrání skrze rekvizity vymyšlených telefonů (v objektu není pevná linka a pro zaměstnankyně není vzhledem k jejich věku obvyklé vlastnit ani používat mobilní telefon), kterými se v případě nutnosti dovolávají vyšší a formální autority policie. Z této pracovní místnosti ženy pro klienty dramaturgují sebejistotu a rozhodnost při vybírání peněz a dodržování pravidel. Muži se naopak snaží soukromí (zákulisí) zaměstnankyň narušit. To může mít podobu velmi ofenzivní, například ve formě výhrůžky, násilí, nebo sexualizovanou, předváděnou přímo erektovaným penisem.

Stejně jako zasahují návštěvníci do soukromí zaměstnankyň, snaží se zaměstnankyně nahlížet do toho, co chtějí skrýt někteří návštěvníci. Kromě údržby čistoty objektu představuje značnou část práce toaletátka dohled nad klienty.

(...) Viděla jsem, jak kluk někdykrát zmačkl kliku, aby ho [jiného muže] tam vpusťl. Takže husák starý zde chce zavést stejné metody jako u Marka [předchozí pracovník paní Marty], kde trávil s děčkama 14-15 většinu času v kabinách, aby je zneužíval. U Marka jsem jeho děčka několikrát vyhodila – obvykle v neděli v léte. Řekla jsem jim tehdy, proč ne-tráví čas u vody nebo sportem, proč postávají celé hodiny na WC. Jednou jsem jim ještě řekla, jak je opět uvidím, zamknu, dám je zjistiť policii a jejich chování oznámím jak rodičům, tak škole (...) (rok 1997)

V tomto záznamu prezentuje paní Marta jasně morální hodnocení situace, která má navíc rozměr vlnka a oběti. Vlnkem je starý muž, který zneužívá, a paní Marta, vědoma si své vlastní bezmoci, se dovolává policie, která by mohla účastníky devi-

¹² Viz také výraz „hajzibáha“, který se pro tuto profesi používal, který však zcela příznačně paní Marta v denících nepoužívá.

antních aktivit identifikovat a následně přiřadit autoritě, které primárně přisluší, tedy rodičům a škole.

Při dohlázení nad soukromím jiných zde neplatí obvyklé hranice zdvořilé nevídnosti, kterou si obvykle lidé prokazují, ocitnou-li se v bezprostřední blízkosti jiných lidí (Goffman 1999). V denících nenajdeme zmínku o tom, že by paní Marta něco uvedlo do rozparků, například studentem nebo trapností. Často je rozhořčená, naštvaná nebo má strach, ale před tím, co vidí, nemá ostých. Tato absence studu jakoby se zhmotnila v gestu, ve kterém při mé první návštěvě rozrazilla dveře k pisuárium, aby mi nabíla pohled na to, jak to zde vypadá.

Neustálému pohledu, a tedy i kontrole přitom nejsou vystaveni jen návštěvníci toalet, ale i kolegyně, které s paní Martou na toaletách pracují. Paní Marta tak například v rozhovoru komentovala tržbu, kterou vybere denně druhá směna a pozastavila se nad tím, zda si její část ženy nenechávají pro vlastní potřebu. V denících z let 1995-1999 najdeme opakovaně v některých záznamech tři písmena EBO. Na konci deníků se pak nachází poznámka „tato zkratka znamená Eva byla ožralá“. Eva je jméno kolegyně paní Marty, na jejíž pracovní nekompetenci si paní Marta čas od času stěžovala.

Právo vše vidět a nechtěně pojmenovat, zaznamenat a vykázat, stejně jako zrněná absence studu paní Martu vymaňuje ze sféry normativního žensství, kam by ji naopak řadila její pečující starost o genderové a sexuální konformní bezdomovce nebo snaha vyvážet ze svého pracovního prostředí zabydlené místo, úkryt nebo čistý a udržovaný objekt, za který bude pochválena svými nadřízenými.

S odkazem na název této studie se podívejme na podobnost sociologické (tzv. expertní) a laické interpretace. Stejně jako pro paní Martu, ani pro většinu sociologů, není primární motivací pro psaní vlastní zábava, ale domnívají se, že přispívají vědeckému poznání (ať už (si) je defilují jakkoliv). Deníky paní Marty ukazují blízkost expertních a laických interpretací skrze vzájemné přebírání klasifikačních i analytických kategorií. Paní Marta, stejně jako někteří sociologové, vnímá svět jako vcelku koherentní, bezrozporný a nejlépe a nejhmatatelněji zachytitelný v kvantifikovatelných kategoriích. Tato klasifikace a kvantifikace vyplývá také z povahy práce toaletářky, kterou je neustálý dohled nad jasně vymezenou institucí. Na veřejných toaletách má v očích paní Marty vše své místo, řád, cenu a optimální počet. Z deníků získáme dobrý přehled o tom, v kolik hodin se toalety otevírají a hlavně zavírají, kolik mužů a žen je navštíví (a tedy i jaká je tržba), kolik mydel spotřebují denně bezdomovci, využívají-li toalety jako umývárnu, jaká je požítovací cena těchto rukama pod senzorem, či přesný výčet toho, co v objektu ukradli 23. 4. 1998 zloděj, ve zvláštním sloupečku pak to, co zloděj poškodil. Tato kvantifikace pak paní Martě pomáhá v drammatizaci její role. Celé denkové záznamy pak můžeme číst právě jako příklad Goffmanovy dramatické realizace, tedy procesu, ve kterém lidé například své jednání v určité situaci znaky zprostředkovávajíjícími fakta, která by jinak

zůstala skryta (Goffmann 1959: 30). Práce toaletářky není na první pohled pro nezájemného pozorovatele nadána velkým akčním či kompetenčním potenciálem, ten se nám (více či méně úspěšně) rozkřívá právě až prostřednictvím podrobného písemného záznamu o každodenním charakteru této práce.

Závěr

Z hlediska genderové struktury společnosti se paní Marta svými deníky přiznává na stranu ženského genderu. Zhmotnění v zápiscích před námi defilují sexuálně či verbálně aktivní a ofenzivní muži, kteří jsou v denících líčeni pověštinou jako protipól méně částých návštěvníků – žen. Zároveň motivace pro návštěvu toalet je pro paní Martu u mužů pověštinou nespřávná (nenormální, deviantní), ženy přicházejí orientovány správně na vyměšování, očistu či úpravu svého zevnějšku. Přestože mně zámeť na veřejných toaletách nebyl správný (nešlo o vyměšování, ale o výzkum), paní Marta předpokládala, že jejím deníkem budu rozumně a ocením je také proto, že jsem žena.¹³ Paní Marta na toaletách nejen uklízí, pečuje o bezdomovce, napomíná a okřikuje neposlušné děti i dospělé (ženský gender), ale řadí se také do pozice všeobecného zájmu, autority a pořádku (mužský gender).

Věcíné toalety jsem již dříve charakterizovala jako příklad genderované organizace. Nejen lidé jako identifikující se (a identifikovatelní) jednotlivci, ale i místa, instituce a organizace jsou prostoupeny genderovým určením, tedy představami a normami spojovanými s mužstvím a ženstvím (Acker 1992). Genderová stereotypizace v tomto prostředí kóduje mužské toalety jako temná místa pošpinění, místa prodchnutá aktivními promiskuitního sexu, ženské toalety jsou na druhé straně konstruovány jako místa čistoty a hygieny, tedy jako instituce péče o tělo jako objekt zkrášlování. Ženské záchody jsou svatyněmi povznášející a pěstěné femininity, mužské jsou místy neovladatelných potřeb a chůtce (Goffman 1997). Paní Marta svůj úkol na veřejných toaletách vnímá právě v intencích dohledu nad správností.

Instituce veřejných toalet v sobě pojímá na první pohled protichůdná působení. Na jedné straně je místem umožnění, kde se vyjevují jinde kontrolované a ovládané touhy a přání, na straně druhé operuje v intencích kontroly a regulace jako prostor represe. Tato regulační funkce je posílená nutně ve formě každodenního a situovaného, vzájemného i k sobě obráceného monitorování, prováděného sociálními aktéry a akterkami. Deníky nám ukazují sociální realitu jako síť upředenou z nepřetržitého všimání, rozpoznávání a klasifikace, které vědomé i bezděčné vykonáváme jako samozřejmou podmínku našeho bytí i proto, abychom strvídli své místo v sociálním prostoru a hierarchii. Dochází k tomu často právě ve vzájemném

¹³ Paní Marta mi deníky předávala se slovy: „já jsem ráda, že to někoho zajímá, manžel o tom doma nechce slyšet ani slovo.“

Poměřování se s pozicemi jiných, kteří se od nás či ostatních v nějakém postřehnutelném aspektu odlišují.

Explicitně pak sociální kontrola v denících paní Marty vystupuje ve spojení s institucí policie, jejíž autority se zaměstnankyně veřejných toalet v různých situacích dovolávají.

Tedy za námi chodí během dne a hlavně večer policisté. Je to dobré, že jsou zde vidáni. Jednou přišli dva a jeden na mě zavolal: „Paní, tak kolik tu máte dnes teplousů?“ Hned na to jich pět vyřítlo po schodech nahoru. Každý z policistů se zde podívil, že zde nemáme telefon. (rok 1998)

Úloha policie zde přitom, zdá se, nespočívá v nějakém aktivním represivním zásahu nebo vymáhání pořádku, ale působí jako symbolická moc, na kterou se stačí pouze odvolat, představit si její přítomnost, zahlednout její uniformu. I bez tohoto letmého zahlednutí autority však výkon obdobné práce dohledu a kontroly zvládáme v každodenním životě sami jako implicitní součást našeho tělí být pro ostatní či telatými a srozumitelnými. Jak popsal ve svém díle již citovaný Michael Foucault, působí moc v moderních společnostech spíše než jako autoritativní represivní síla vynucující pořádek násilím, jako rozvětraná síť vztahů prostupující nejrozličnějšími oblastmi. Přestože se v podzemní veřejných toalet setkáváme s jedním, které bychom nad zemí označili za nevhodné nebo dokonce perversní, fakt, že k němu dochází právě zde, může být vyjádřením toho, že jsou si jeho nositelé vědomi vlastní nepatřičnosti, tedy toho, že se dopouštějí aktivně, se kterými je třeba se skrývat. Na veřejných toaletách se setkáváme s různými druhy pohledu, s pohledem veřejným i soukromým, státním i domácím, formálním i neformálním, s pohledem vlastním i cizím. Všude a nikde přítomná kontrola, čerpající svou sílu v tělo i duši prostupující sebedisciplinací, dělá z toalet „dobry“ příklad působení moderní moci.

Literatura

- ACKER, J. (1991): Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. In: J. Lorber, S.A. Farrell eds.: *The social construction of gender*. London: Sage Publications. Str. 162-179
- ACKER, J. (1992): Gendered institutions: From sex roles to gendered institutions. *Contemporary Sociology*, 21(5): 565-569
- BOURDIEU, P. (1998): *Teorie jednání*. Praha: Karolinum
- Denky paní Marty, zaměstnankyně veřejných toalet v Brně
- FOUCAULT, M. (1999): *Dějiny sexualit I. Vůle k vědění*. Praha: Hermann & synové
- FOUCAULT, M. (2000): *Dobřečít a třetát*. Praha: Dauphin
- GOFFMAN, E. (1959): *The presentation of self in everyday life*. New York: Anchor Books

- GOFFMAN, E. (1961): *Encounters: Two studies in the sociology of interaction*. New York: The Bobbs-Merrill Company
- GOFFMAN, E. (1997): Framing analysis of gender. In: Ch. Lemert, A. Brannan, eds.: *The Goffman reader*. Malden: Blackwell Publishing. Str. 201-227
- GOFFMAN, E. (2003): *Stigma: Poznamky k problému zvládnutí narušené identity*. Praha: Slon
- HARDING, S. (1986): *The science question in feminism*. Ithaca: Cornell University Press
- HARDING, S. (1983): Why has the sex/gender system become visible only now? In: S. Harding, M.B. Hintikka, eds.: *Discovering reality: Feminist perspectives on epistemology, methodology, and philosophy of science*. Dordrecht: Reidel. Str. 311-324
- HOLLISTER, J. (1999): A highway rest area as a socially reproducible site. In: L.W. Leap, ed.: *Public sex/gay space*. New York: Columbia University Press. Str. 55-70
- HUMPHREYS, L. (1999): Tearoom trade: Impersonal sex in public places. In: L.W. Leap, ed.: *Public sex/gay space*. New York: Columbia University Press. Str. 29-54
- JARKOVSKÁ, I. (2009): Školní třída pod genderovou lupou. *Sociologický časopis*, 45(4): 727-752
- LEAP, W. L. (1999): Introduction. In: L.W. Leap, ed.: *Public sex/gay space*. New York: Columbia University Press. Str. 1-22
- LIŠKOVÁ, K. (2008): Spřiznění bez volby: Pornografie v sexuologickém, kriminologickém a feministickém diskursu. *Sociální studia*, 5(1): 77-98
- NEDBÁLKOVÁ, K. (2007): The changing space of gay and lesbian community in the Czech Republic. In: R. Kuhar, J. Takacs, eds.: *Beyond the pink curtain: everyday life of LGBT in Eastern Europe*. Ljubljana: Peace Institute. Str. 57-71
- SOKOLOVÁ, V. (2001): Representations of homosexuality and the separation of gender and sexuality in the Czech republic before and after 1989. In: A.K. Isaac, ed.: *Political systems and definitions of gender roles*. Pisa: Edizione Plus, Università di Pisa. Str. 273-290
- STACEY, J. (2004): Cruising to familyland: Gay hypergamy and rainbow kinship. *Current Sociology*, 52(2): 181-197
- ŠMÍDOVÁ, I. (2009): Genderovaná volba práce: statusové šance a vzdělávací rozhodovací strategie. *Sociologický časopis*, 45(4): 707-726
- WITKOWSKI, M. (2007): *Chlpmice*. Praha: Agite/Fra

Kateřina Nedbálková pracuje jako odborná asistentka a výzkumnice na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde vyučuje metodologické kurzy a prosemíná k genderové strukturní společnosti.
E-mail: nedbalko@fss.muni.cz

Nad rámec etických pravidel

Zamyšlení nad etnografickým výzkumem praktik zdravotní péče v Jižní Africe

Didier Fassin

Přeložil Yasar Abu Ghosh

Beyond ethical rules: On ethnographic research of healthcare practices in South Africa

Research in social sciences is being gradually submitted to evaluation of conformity with ethical norms by institutions issued from biomedical research. If this hasn't been the case in France yet, it is more than likely this practice will be introduced with the harmonization of scientific procedures at European level. Fieldwork on the treatment of patients in a big South African hospital allows exploring two questions: the difficulty of applying informed consent as it is understood by the medical ethics committee, and the problems in determining researchers' responsibility as it is asserted by the anthropological code of ethics. Finally, in place of opting for the formalization of committees or firm establishment of codes, the experience presented in this article invites for reconsidering ethics as a process in construction whereby scholars may make their ethical questions explicit, explore the stakes and negotiate the answers.
Keywords: ethnography; research ethics; informed consent; South Africa.

V čem je rozdíl mezi tímto pochodem, tedy tím, že se člověk řídí jakousi inspirací, a mezi tím, že se řídí nějakým pravidlem? Neboť nejsou přece jedno a totéž. V případě inspirace čekám na pokyn. Nebudu s to někoho jiného naučit svoji techniku, jak se onou linií řídit.

Leđaže bych ho učil určitému umění vyřezáváního naslouchání, receptivity. Ale potom ovšem nemohu požadovat, aby se linií řídil také jako já. Ludwig Wittgenstein¹

¹ Jedná se o výňatek z §232 Wittgenstenových *Filozofických zkoumání*. Český překlad pořídil Jiří Pechar (Wittgenstein 1998).